УДК 81′373.421

О.Н. Галимова

ДИАХРОН ҺӘМ СИНХРОН АСПЕКТЛАРДА ХАЙВАН АТАМАЛАРЫ СИНОНИМИЯСЕ

В статье прослеживается история некоторых синонимичных зоонимов: определяется время их лингвистической фиксации, рассматривается процесс отбора членов синонимического ряда, исследуется семантика отдельных слов, указываются модели дублетов. В парах, образованных по модели калька – термин с родовым компонентом, первые характеризуются компактностью, вторые – полнозначностью, и поэтому последние предпочтительнее. Вместе с тем образование названий животных с родовым компонентом в татарском языке является традиционным и может рассматриваться как проявление системности в терминологии.

Ключевые слова: терминология, терминосистема, названия животных, синонимия, дихрония, татарский язык.

The article traces the history of some synonymous zoonyms. The time of their linguistic fixation is determined, the process of selecting members of the synonymous series is considered, the semantics of individual words are examined, and models of doublets are indicated. In pairs formed by the model «loan translation – the term with a generic component» the first is characterized by compactness, the latter – by meaningfulness. And therefore the latter is preferable. At the same time, the formation of animal names with a generic component in the Tatar language is traditional and can be considered as a manifestation of systematic terminology.

Keywords: terminology, terminological system, animal names, synonymy, dichrony, Tatar language.

Татар тел белемендә төрле фән өлкәләренә караган терминологияне өйрәнүгә зур игътибар бирелә. Мәсәлән, математика, физика, экономика терминнары, хайван атамаларының зур гына өлеше этимологик, структур, сүзьясалыш, номинатив, функциональ аспектларда тирәнтен өйрәнелгән. Әйтергә кирәк, бу тикшеренүләр, нигездә, синхрон яссылыкта башкарылган. Аларда билгеле бер чорга хас атамалар анализлана, ягъни телдә булган атамалар статик халәттә карала. Әмма терминология һәрвакыт үзгәрештә: кулланышта булган атамаларның семантикасы тарая, дифференциальләшү күзәтелә, яңа мәгънәләр барлыкка килә, телнең үз чаралары белән яңа сүзләр ясала, алынмалар үтеп керә. Галимнәр әйтүенчә, бары диахрон тикшеренүләр генә әлеге үзгәрешләрнең асылын ачыкларга, гомумән, терминнар системасының формалашу үзенчәлекләрен билгеләргә һәм киләчәктә үсеш юлларын фаразларга мөмкинлек бирә. Махсус атамаларны тәртипкә салуның алшарты булып та терминологиянең тарихын өйрәнү тора [Герд, б. 31]. Шуңа да терминологик системаларны диахрон яссылыкта өйрәнү тел белемендә актуаль мәсьәләләрдән санала.

Тәкъдим ителгән мәкаләдә татар телендә беренче тапкыр хайван атамаларының синонимиясе диахрон һәм синхрон аспектларда өйрәнелә. Мәкаләдә татар телендә зоология терминологиясенең үсеш закончалыкларын билгеләү максатыннан, кайбер синонимик рәтләрнең тарихы тасвирлана. Дублетларны, вариантларны теркәү вакыты күрсәтелә, зоонимнардагы семантик үзгәрешләр ачыла һәм синонимик рәтләрдәге күчешләр карала. Фәнни тикшеренүнең актуальлеге һәм яңалыгы әнә шулар белән билгеләнә. Анализлана торган чыганаклар корпусын 1801–2019 еллар аралыгында чыккан төрле сүзлекләр, үзөйрәткечләр, дәреслекләр, фәнни-популяр әдәбият тәшкил итә.

Билгеле булганча, гомумкулланылыштагы теләсә кайсы сүз термин була алмый. Терминологлар махсус атамаларны мәгънәсе, кулланылышы, формасы ягыннан билгеле бер сыйфатларга ия булырга тиеш дип күрсәтәләр. Семантик яктан аларның бер генә мәгънәле, тулы мәгънәле һәм синонимнарсыз булуы шарт [Гринев-Гриневич, с. 31–32]. Бу таләпләрнең барысына да җавап биргән атамалардан торган системалар камил системалар булыр иде. Әмма терминологиядә, телнең бер катламы булганга күрә, полисемия дә, синонимия дә күзәтелә. Татар терминологы Ф. Фасеев билгеләп үткәнчә, «терминологиядә синонимнар булмаска тиеш дигән таләп – ул әле бик абстракт куелыш; ул идеаль бер максатка омтылу ягыннан файдалы һәм терминология үзенең туктаусыз үсешендә шуңа омтыла» [Фасеев, б. 53]. Тиңдәш атамаларны функциональ яктан өйрәнү дә икенче атаманың кирәклеген күрсәтә. Ул фикерне төгәл җиткерергә, атамага (бигрәк тә алынмаларга) фәнни аңлатма бирүгә хезмәт итә, текстта кабатлаулардан коткара [Пилецкий, с. 116]. Шулай да терминнар синонимиясе гомумтел сүзләре тиңдәшлегеннән аерыла. Терминологиядә, башлыча, бер үк фәнни объектны атаган сүзләр – дублетлар [Ахманова, с. 13–14] күзәтелә. Әмма мәгънәсе белән бер-берсенә тулысынча туры килгән дип бәяләнгән абсолют синонимнарда да [Татар лексикологиясе, б. 196], кайбер галимнәр әйтүенчә, тәңгәллек шартлы, алар – семантик һәм функциональ яктан бары якын, эквивалентлыгы өлешчә генә булган берәмлекләр [Иванов, с. 341].

Терминологияне диахрон яссылыкта өйрәнү анда макро- һәм микроэволюцион характерда үзгәрешләр булуын күрсәтә. Ике чорга мөнәсәбәттә зур аерма, сикерешле үсеш булганда, сүз макроүзгәрешләр турында бара. Болардан яңа ысуллар белән сүз ясалу, яңа атамалар барлыкка килүне әйтеп үтәргә кирәк. Икенчеләре – эзлекле, акрынлап барлыкка килгән, зур булмаган үзгәрешләр. Терминологик дублетлар да микроүзгәрешләргә керә дип санала [Мякшин, с. 26].

Бер үк хайванның ике яки аннан да күбрәк атама белән исемләнүе күп кенә чыганакларда чагылыш тапкан. Мәсәлән, «Борынгы төрки сүзлек»тә «фил» мәгънәсендә – *Fil, Jaγan, Jaŋa* сүзләре, «маймыл» мәгънәсендә *kejlig, bičin* сүзләре теркәлгән [ДТС, с. 194, 233, 295, 98]. XIX гасыр – XX гасыр башы сүзлекләрендә һәм үзөйрәткечләрендә дә шундый атамалар табыла. Ләкин алар күп түгел. Мәсәлән, И. Гиганов

сүзлекләрендә: *балцыргай – сукыр чыргай* ‘мошка’, *бүгаляк – елан* ‘змей’ [Гиганов, 1801, б. 46], *хайван – аң* ‘зверь’, *керүвитъ – кыскацъ* ‘рак’ [Гиганов, 1804, б. 191; 484], А. Троянский сүзлегендә: مار – يلان ‘змей’, *бүдәнә – быдбылдык* ‘перепел’ [Троянский, 1833, с. 317; Троянский, 1835, с. 181, 211], Г. Чәләбинең «Татарско-русские разговоры» хезмәтендә *тавшанъ – коянъ* ‘заяц’, *сератан – кыскыч* ‘рак’ [Челеби, с. 37, 39], С. Кукляшев сүзлегендә كربه ‘кот кошка’, ماچى ‘кошка’, مشق ‘кошка’, مار – يلان ‘змей’ [Кукляшев, с. 83, 85, 90, 87, 104] кебек парларда атамаларның мәгънәсе тәңгәл дип теркәлгән. Телдә бер үк мәгънәдә кулланыла торган сүзләр К. Насыйри тарафыннан да китерелә: آهو – عزال ‘газель’, ‘кабан’, ‘зверь’, قصقچ – صرطان ‘рак’ [Насыри, б. 29, 62, 54, 173].

Сүзлекләрдә хәзерге күзлектән караганда искергән, диалекталь сүзләр дә, ялган синонимнар да (*әфгый* ‘змей, полоз’, *кара елан* ‘змей’, يلان , مار *елан* ‘змей’; *карчыга – лачын* ‘ястреб’) бар. Шулай да фәнни хезмәтләрдә тиңдәш атамалар төгәлрәк сайланган. Мәсәлән, Н. Износковның С. Рахманколый тәрҗемәсендә татар телендә дөнья күргән «Тарих табигый» хезмәтендә *гади куян – ак куян* ‘беляк’, *челән – чапур* ‘цапля’, *умарта – бал корты* ‘пчела’, *гади чуар күбәләк – кычыткан күбәләге* ‘капустная белянка’ [Износков, с. 2, 54, 118, 125], «Мөкәммәл хайванат атласы»нда очраган *арслан маймылы – уйнак* ‘игрунка’, *эт башлы ярканат – зурканат* ‘крылан’, *Америка капланы – пума* атамалары шундыйлардан [Мөкәммәл хайванат атласы, б. 74]. Күренә ки, кайбер дублетлар XIX гасыр ахыры – XX гасыр башына инде формалаша һәм шуннан соң чыккан хезмәтләрдә тотрыклы кулланыла. Мәсәлән, *гади куян – ак куян* ‘беляк’, *гади чуар күбәләк – кычыткан күбәләге* ‘капустная белянка’, *өй куяны – йорт куяны* ‘кролик’, *бута – төя баласы* ‘верблюжонок’ шундыйлардан. Терминологиядә халык авыз иҗаты әсәрләрендә үк күренгән *умарта – бал корты* ‘пчела’ (*умарта, кечкенә булса да, бал ташый, карга, зур булса да, тирес ташый; бал корты бал алыр чәчәген белә*) тиңдәшлеге дә урын ала. Бу елларда дублет классификация терминнары да күренә башлый: *канат куллы хайваннар – ярканатлар* ‘рукокрылые’, *озын борынлы хайваннар – филләр* ‘хоботные’ [Хәмиди, б. 16, 17].

XX гасырның 10 нчы елларына К. Насыйри сүзлегендә чагылыш тапкан *аһу – газәл* ‘газель’ синонимик пары таркала. *Аһу* атамасы бары сайгакны (сайгаклар ыругы) гына белдерә башлый, *газәл* зоонимы белән газәлләр ыругыннан булган хайван атала [Хәмиди, 1910, б. 68]. Соңрак бу мәгънәдә *җәйрән* сүзе дә кулланыла. Ә инде XX гасырның 50 нче елларыннан рус теле аша кергән *газель* атамасы күзәтелә [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1950, б. 38].

Татар терминологиясен халыкка якынайту өстенлек алган 1920–1930 елларда [Татар лексикологиясе, б. 185] хайван атамалары өлкәсендә синонимия күренеше, яңа зоонимнар эшләнсә дә, зур

үсеш алмый. Авторлар бер хайванны бер генә атама белән атауга өстенлек бирәләр. Мәсәлән, *Австралия керпесе* 'ехидна', *диңгез гөмбәсе* 'актиния', *су капкачлы бакасы* 'речная ракушка' [Зоология, Хайванат, 1925, б. 275]. Бу чорда *хамелеон – яһүд тәвәсе; урман тавыгы – кыргавыл* һәм тулы һәм кыска *Африка кыр аты – кыр аты* 'зебра' атамаларының синонимиясе күзәтелә [Кәрим, Әхмәдеев, б. 132; Хәмиди, б. 31]. Җ. Вәлиди төзегән аңлатмалы сүзлектә дә синонимия күренеше чагылыш таба. Галим хайван атамаларын еш кына синонимнары аша аңлата: *аш бакасы* 'устрица' *(Моңа диңгез бакасы да диләр, аш бакасы диюләре ашарга яраклы булудан)* [Вәлиди, б. 78].

XX гасырның 30 нчы елларыннан хайван атамалары системасында макроэволюцион үзгәрешләр күзәтелә. Яңа атамалар ясалу, телгә алынмалар керү сәбәпле, дублетларның саны арта, триплетлар барлыкка килә.

Сүзлекләрдә һәм махсус әдәбиятта яңа синоним атамалар теркәлә: *көн качар коңгыз – бызылдавык* 'жуженица', *озынборын – черки* 'комар', *канәфер коңгызы – шпан коңгызы* 'шпанская муха', *филчек – озын авыз* 'слоник – долгоносик' [Атамалар сүзлеге, б. 20, 28, 80, 63, 30], *кәркәдан – борынмөгез* 'носорог' [Табигать һәм биология, б. 66], *соры бака – үлән бакасы* 'травяная лягушка', *ала тритон – гади тритон* 'тритон обыкновенный *или* прудовой', *тере тудыручы кәлтә, тау кәлтәсе* 'живородящая ящерица', *яр карлыгачы – керәшә* 'береговая ласточка', *ягылбай – бүзтургай* 'кобчик', *су үгезе – бугай* 'выпь', *урман кулигы – шөлди* 'вальдшнеп', *коралай – кыр кәҗәсе* 'косуля', *ас – кара койрык* 'горностай', *куш аяк – ялман* 'тушканчик' [Юсупов, б. 84, 94, 106, 154, 164, 204, 169, 206, 342]. Дублетларның бер өлеше алынма – туган тел сүзе (*дафния – су борчасы* [Цузмер, б. 90], *гну – ат үгез* 'гну' [Табигать һәм биология, б. 26], *нанду – Америка дәвә кошы, гавиал – Һиндстан тимсахы, бегемот – су аты* 'бегемот' [Юсупов, б. 220, 124, 279]), сирәгрәк туган тел сүзе – алынма (*болыт – губка* 'губка' [Табигать һәм биология], *Австралия керпесе – ехидна, Америка тимсахлары – кайманнар* [Юсупов, б. 251, 124]) моделендә ясала. Мондый синонимик парларда ана тел атамалары алынмаларның мәгънәсен ачуга хезмәт итә. Бу үзенчәлек чит телдән кергән зоонимнарның аңлатмаларында бик ачык чагыла: «*Нанду* – муены һәм башы мамык йон белән капланган, канаты куе күперенке каурыйлы, өч бармаклы аяклы, яхшы йөгерә һәм йөзә, әмма оча алмый торган Көньяк *Америка тәвә кошы*» [Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге, б. 257].

Халык авыз иҗатында тиңдәш мәгънәдә тотрыклы кулланылган *күке – кәккүк* 'кукушка' *(Күке кычкырса, су җылына. Кәккүк яз көне агачлар яфрак яргач та кычкырса, ачлык булыр), тартай – тартар (Бер тартарга дөнья тар. Карга теләгән теләшкән тартай үзенә давыл китергән)* орнитонимнары дублетлар буларак махсус әдәбиятта [Юсупов, б. 195], сүзлекләрдә урын ала башлый. Бу елларда ук

күке орнитонимы деривацион яктан отышлырак дип табыла, классификация терминнары шуннан ясала: *күкесыманнар* [Табигать һәм биология, б. 48], *күкеләр* [Юсупов, б. 171]. «Буй-буй төстәге Африка кыргый аты» мәгънәсен белдергән сүзне туган тел нигезендә ясау һәм аның кулланылышын ныгыту омтылышы дәвам итә. Яңа сүз фәнни әдәбиятта алынма атама белән тәңгәллектә бирелә. Шул рәвешле яңа синонимнар барлыкка килә: *ала ат – зебра* ‘зебра’ [Юсупов, б. 277].

Зоология фәненең үсеше бары тик фән теленә хас синонимнарның – гади, чын, төп сүзләре белән ясалган тәңгәл төр атамаларының артуына сәбәпче була. Махсус әдәбиятта *гади песнәк – зур песнәк* ‘синица обыкновенная’, *гади тилгән – кара тилгән* ‘коршун’, *чын челәннәр – төп челәннәр* ‘цаплевые’ [Юсупов, б. 152, 164, 203] атамалары тәңгәл мәгънәдә кулланыла башлый.

Бу елларда классификация терминнарына зур игътибар бирелә. Барлыкка килгән дублетларның зур гына өлешен нәкъ менә алар тәшкил итә. *Сайраучылар – төрле тавышлылар* ‘певчие птицы’, *кычкыручылар – бер тавышлылар* ‘кричащие’, *коңгызлар – каты канатлылар* ‘жуки, жесткокрылые’, *маймыллар – дүрткуллылар* ‘четверорукие’ [Юсупов, б. 149, 144, 151, 355].

Дәреслекләрдә триплетлар күренә башлый. Мәсәлән, *пеликан – баба кош – сәда кош* ‘пеликан’, *селёдка – җүләр балык – тиле балык* ‘селёдка’. Алар да, безнеңчә, телдәге хайван атамаларын барлау, отышлы терминны сайлап алу омтылышына бәйле. Мәсәлән, Ф. Йосыпов *талпан – урман бете – кош бете* атамалары арасыннан соңгы икесен фәндә куллану хаталы дип таба [Юсупов, б. 116]. Синонимия мәсьәләсе еш кына полисемия белән бәйле була. Дөрес терминны сайлау атамаларның семантикасын, куллану үзенчәлекләрен өйрәнүне таләп итә. Атамалар өлкәсендә шул рәвешчә эшләү синонимик рәтләрне дә үзгәртә. Мәсәлән, бу елларда күзәтелгән *пеликан – баба кош – сәда кош* триплетындагы орнитонимнар турында Ф. Йосыпов болай ди: *Бу кошка [пеликан] тагын сәда дип йөртәләр, сәда дип щегольларны да йөртү сәбәпле пеликаннарны уртак исем булмаганга баба дип йөртү артык күрелде* [Юсупов, б. 197]. Шулай итеп, триплет дублетка таркала. «Атамалар сүзлегенә» теркәлгән *урман тавыгы – суер* ‘глухарь’ [Атамалар сүзлеге, б. 14; *чаг.* Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1971, б. 58] орнитонимнарының тәңгәллеге тотрыклы булмау *урман тавыгы* атамасының рус телендәге *тетерев* сүзенең эквиваленты буларак та теркәлүенә бәйле [Атамалар сүзлеге, б. 70; Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1971, б. 235]. Рус телендә *глухарь* һәм *тетерев* дип аталган кошларның татар телендә бер үк төрле атала алмавына галимнәр шул ук елларда игътибар итә. Мәсәлән, Ф. Йосыпов зоология дәреслегендә бер орнитоним белән бер генә кошны атый: *кыр тавыгы* ‘куропатка’, *көртлек* ‘тетерев’, *суер* ‘глухарь’ [Юсупов, б. 189]. «Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге»ндә дә (1939) атамалар семантик

яктан аерыла: *суер* атамасы рус телендәге *глухарь* орнитонимының, *урман тавыгы* атамасы *тетерев* орнитонимының эквиваленты итеп бирелә [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1939, б. 148]. Соңрак Э. Сафина *урман тавыгы* атамасына синоним итеп төрки телләрдә кулланылган *озан* орнитонимын китерә [Сафина, б. 119, 147].

Терминнар өлкәсендәге эзләнүләр фонетик вариантларны (*дөя – төя* ‘верблюд’ [Табигать һәм биология, б. 18]) теркәүдә, хаталы синонимнар (*чукмарбаш – ташбаш* ‘головастик’ [Табигать һәм биология, б. 26]) булдыруда да күренә.

1940–1960 елларда да, интенсив рәвештә булмаса да, алынмаларның татарча эквивалентларын булдыру эше дәвам иттерелә. Яңа атамалар фәнни, фәнни-популяр текстта, таныш булмаган сүзне кыскача аңлату максатыннан, алынма парлары белән бирелә. Мәсәлән, *керпе-чебен – тахин*, *су борчасы – дафния, кыргый баран – муфлон* [Шалаев, Рыков, б. 71, 88, 254], *лемминг – чуар тычкан, канналар – болан-үгезләр* [Смирнов, б. 56, 131], *ихтиозавр – балыккәлтә, тередо – краб тишкече* [Шаксель, б. 28, 46]. *Су борчасы* һәм *дафния* синонимик парында төп атама итеп беренчесе сайлана. *Дәвә кошы* һәм *страус* парында алынма активлаша, ул яңа атамалар ясауда катнаша башлый: *Австралия страусы – эму* [Смирнов, б. 135]. Фәнни-популяр әдәбиятта *табан балыгы – кәрәкә* ‘карась’, *үр куяны – ак куян* ‘русак’ дублетлары урын ала [Смирнов, б. 12; 72]. «Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге»нә *саранча, чикерткә* инсектонимнары да синоним буларак теркәлә [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1950, б. 161]. Әлеге күренешнең тарихи нигезе бар: *чикерткә* атамасының «саранча» мәгънәсендә кулланылган булуы да мәгълүм [Әхмәтьянов, б. 435]. *Кызыл таракан – чуар таракан – камка* ‘божья коровка’ триплеты теркәлә [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1950, б. 19]. Бу елларда бары тик алынмалардан торган дублетлар (*шамбы – жумба* ‘налим’ [шунда ук, б. 109]), кыска һәм тулы вариантларның синонимиясе (*башмакчык – инфузория-башмакчык, Аскания мериносы – Аскания нечкә йонлы сарыгы* [Шалаев, б. 21, 254], *имезүчеләр – имезүче хайваннар* ‘млекопитающие’ [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1950, б. 103]) күзәтелә башлый.

XX гасырның 70 нче елларыннан соң синонимик рәтләрнең саны тагын да арта. Мәсәлән, 1971 елда басылып чыккан «Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге»нә 40 тан артык дублет, дүрт триплет, бер фонетик вариант (*борча* / *бөрчә* ‘блоха’) теркәлгән. Синонимнарның бер өлешен халыкка киң таныш булган атамалар тәшкил итә, алар арасында диалектизмнар да күренә: *йон бете – йонкояр – чәчкояр* ‘власоед’, *эт балыгы – этләч* ‘вьюн’, *ләрге балык – зәңгелә балык* ‘гольян’, *опты – аҗау* ‘жерех’, *табан балык – кәрәкә* ‘карась’, *лачын – шонкар* ‘сокол’; *суалчаннар – бабасырлар* ‘глисты’. Синонимнарның алынма һәм туган тел сүзе моделендә барлыкка килүе дәвам

итә: *белуга – кырпы балыгы* ‘белуга’, *кролик – йорт куяны* ‘кролик’. Синонимлык токым атамаларында да саклана: *ангор кролигы – ангор куяны* ‘ангорский кролик’. Сүзләрне калькалаштыру нәтиҗәсендә дә күп кенә синонимик рәтләр барлыкка килә. Татар терминологы Ф. Фасеев атамаларны калькалаштырудан бигрәк ыруг компоненты белән ясауны дөресрәк дип саный [Фасеев, б. 88–89]. Ыруг төшенчәсен белдергән сүз белән яңа атама ясау – төрки телләргә хас күренеш [Галимова, б. 66]. XX гасырның 70 нче елларыннан татарча яңа атамалар ясау әнә шул юнәлештә дә алып барыла. Сүзлекләргә алар калькалар белән бергә теркәлә. Мәсәлән, *купшыл – купшы чыпчык* ‘щёголь’, *алтынкүз – соры чебен* ‘златоглазик’, *тиреләч – кызыл ярканат* ‘кожан’ [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1971, б. 264, 81, 97]. Тиңдәш атамаларны янәшә бирү ыруг компоненты белән ясалган зоонимнарның семантикасы төгәлрәк ачылуын, бер төрдәге яки охшаш хайваннарга атама бирүдә борынгыдан килгән милли нигезгә корылган сүз ясау ысулының отышлырак булуын күрсәтә. Әмма терминология кыскалыкка омтылганга, компактлы калькалар ешрак кулланыла.

Ыруг компоненты алынмалар янында килеп тә шул ук алынма атамалар белән дублетлар ясый. Мәсәлән, *салака – салака балыгы* ‘салака’, *ак леггорн – леггорн тавык* ‘белый леггорн’, *шпанка – шифан – шпан чебене* ‘шпанка’ [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, 1971, б. 204, 115, 262].

Бу чорда атамаларның семантикасын төгәл билгели алмау сәбәпле туган дублетлар, триплетлар кыскара. Мәсәлән, *камка* сүзенең 1950 еллар өчен хас синонимнары терминологиядән төшеп кала. *Байгыш* атамасы, киресенчә, *ябалак* ‘сова’, *мәче башлы ябалак* ‘филин’ атамалары белән ике синонимик рәт барлыкка китерә [Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге, б. 248]. *Бөркет* орнитонимына мәгънәдәш булган тагын ике атама теркәлә: *бөркет – каркош – самраукош* ‘орел’ [Русча-татарча биология терминнары сүзлеге, 1972, б. 72].

Зоология терминологиясенең 80 нче еллардагы үсешен 1985 елда чыккан «Русча-татарча биология терминнары сүзлеге» күрсәтеп тора. Синоним атамалар яңа дублетлар һәм триплетлар хисабына арта. XIX гасыр ахыры – XX гасырның 40 нчы елларына кадәр махсус әдәбиятта очраган атамаларның активлашуы күренә, алар алынмалар белән дублетлар хасил итә (*бегемот – су сыеры* [Русча-татарча биология терминнары сүзлеге, б. 19]). Аерым синонимик рәтләрнең компонентлары үзгәрә: *кырмыска арслан – бөҗәк арслан* ‘лев муравьиный’, *яшел коңгыз – сирень коңгызы – сасы коңгыз* ‘мушка шпанская’ [Русча-татарча биология терминнары сүзлеге, б. 91, 107]. Тулы һәм кыска вариантлардан торган парларда кыскалары, ешрак кулланылу сәбәпле, сүзлекләргә беренче итеп теркәлә: *хордалылар – хордалы хайваннар* ‘хордовые’, *чуртан – чуртан балык* ‘щука’, *умырткасызлар – умырткасыз хайваннар* ‘беспозвоночные’, *кәлтә – кәлтә елан*

‘ящерица’*, ялгыз кысла – ялгызак* ‘рак-отшельник’ [Русча-татарча биология терминнары сүзлеге, б. 184, 192, 21, 198, 145]. Бу исә терминнарны кыскалык таләпләренә буйсындырудан килә булса кирәк.

XX гасырның 90 нчы еллары – терминологик синонимиянең кискен үсеш алган чоры. Бу елларда классификация терминнарын эшләүгә игътибар арта, сүзлекләргә дә, дәреслекләргә дә алар, кагыйдә буларак, тиңдәшләре белән керкәлә. Мәсәлән, «бөҗәкләрнең – каты алгы канатлары булган *коңгызларның* яки *катыканатлыларның* табигатьтә очраулары бик гади» [Биология, 1994, б. 98]. «Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек»кә тупланган синонимик атамаларның да 45% ын отряд, семьялык, ыруг атамалары тәшкил итә. Бу татар теленә генә хас күренеш түгел. Рус телле чыганакларда да, шул исәптән «Биологиядән энциклопедик сүзлек»тә дә, классификация атамаларының синонимиясе еш күзәтелә. Хезмәтләрдә дублет һәм триплетларның сүзгә-сүз тәрҗемәләрен бирү (*моллюсклар – йомшактәнлеләр* ‘моллюски – мягкотелые’, *чүкеч башлылар – ышыклык кошлары* ‘молотоглавые – теневые птицы’), безнеңчә, зоология терминнары системасына хас синонимиянең гомуми бер чагылышы булып тора. Алынма – алынма, алынма – туган тел сүзе (шул исәптән гомумтөрки сүзләр), туган тел сүзе – алынма, туган тел атамасы – туган тел атамасы моделендәге синонимнар милли җирлектә төрле генетик катламнарга караган, төрле чаралар белән ясалган атамалардан формалаша. Теге яки бу хайванны атау өчен шул телдә атама булмаганда, бары тик алынмалардан торган дублетлар һәм триплетлар хасил була. Мәсәлән, фин-угор теленнән алынма *шамбы* һәм чыгышы ачык билгеле булмаган *жумба* ихтионимнарыннан [Әхмәтьянов, б. 479] торган дублет бу елларда, алынма *налим* ихтионимы да активлашу сәбәпле, триплет булып китә [Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек, б. 380]. *Эфа – әфгый* ‘эфа’ алынма герпетонимнары татарлар өчен экзотик булган еланны атауда бер үк дәрәҗәдә кулланыла. Чит телләрдән кергән атамаларның ана тел сүзләре белән тәңгәллеге татар теленә генә хас күренеш түгел. Әмма һәр телдә дә бер үк алынма теге яки бу атама белән дублет хасил итми. Татар телендә бу елларда *чуллык – бекас* ‘бекас’ (чаг.: азәрб. *cüllüt, bekas* ‘бекас’), *сөмбаш – сёмга* ‘сёмга’ [Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек, б. 57, 119], *кырпы балыгы – белуга* [Ханбикова, Сафиуллина, б. 66] атамаларының синонимиясе күзәтелә. *Җизбаш – бакыр кәлтә* ‘медянка’, *кара елан – зәһәр елан* ‘гадюка’, *укбаш – сәврүк* ‘севрюга’ дублетларындагы һәр зооним туган телдә барлыкка килгән, алар хайванны төрле билгеләренә карап атау нәтиҗәсе булып тора. *Эрбетче – эрбет чыпчыгы* ‘кедровка’ [Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек, б. 255], *шөпшәашар – шөпшә кошы* ‘осоед’, *арысланбөҗәк – кырмыска арысланы* ‘лев муравьиный’ [Азбука природы, с. 26] синонимик парлары калька һәм ыруг компоненты белән ясалган хайван атамаларыннан торалар. Соңгы елларда чыккан сүзлекләрдә дә тиңдәш атамалар зур урын алып тора. Аларда инде тотрыклашкан

дублетлар да, яңалары да теркәлә (*арыслан башлы алтын балык – арысланбаш* ‘львиноголовая золотая рыбка – львиноголовка’, *күктүш – чуартүш – көяз сандугач* ‘варакушка’ [Галимова, б. 25; Сафина, б. 116]).

Гомумән алганда, синонимия – зоология терминологиясендә киң таралган күренеш. Фән алга киткән һәм шул өлкәнең терминологиясе тирәнрәк эшләнгән саен терминологик синонимия дә үсә генә. Тәңгәл мәгънәле хайван атамалары татар телендә узган гасырның 30 нчы һәм 90 нчы елларында бик күп теркәлә. Алар, нигездә, дублетлар, сирәгрәк, триплетлар хасил итә. Синонимнарны булдыруда ана тел атамаларының катнашу-катнашмавыннан чыгып, дублетларның берничә моделен күрсәтергә мөмкин: 1) туган тел сүзе – туган тел сүзе. Аларның бер өлеше халык авыз иҗаты әсәрләрендә үк күзәтелә. Фән теле атаманың икесен дә кабул итә. Әмма деривацион яктан отышлырагы, ешрак кулланылганы өстенлек ала; 2) алынма – алынма моделе. Ул, нигездә, экзотик хайваннарны атауда, теге яки бу хайванны атау өчен телдә атама булмаганда формалаша һәм сирәк очрый; 3) алынма һәм туган тел сүзләреннән торган алынма – туган тел сүзе, туган тел сүзе – алынма модельләрендәге синонимнар кайсы сүзнең доминанта итеп сайлануын күрсәтеп тора; 4) калька – ыруг компоненты белән ясалган атама моделендәге парларда беренчеләре кыскалык ягыннан аерылып торса, икенчеләре семантиканы тулы, төгәл ачуы белән ота. Әмма терминның кыскалыгы тел нормаларына буйсынырга [Фасеев, б. 88] һәм мәгънәгә зыян китермәскә тиеш. Атамаларның борынгы калып белән ясалуы исә терминологиядә системалылыкның бер күренеше булып санала. Атамаларның структурасына бәйле тулы һәм кыска вариантларның синонимиясе терминологиядә кыскалыкка омтылуның бер чагылышы булып тора.

Әдәбият

Азбука природы: насекомые и др. позвоночные // Русско-татарский, татарско-русский словарь биологических терминов. Казань: Магариф, 1997. 95 с.

Атамалар сүзлеге (авыл хуҗалыгы һәм урманчылык атамалары). Казан, 1931. 83 б.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966. 608 с.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: 2 томда. Т. 2. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 567 б.

Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек / ред. Ф.Г. Ситдыйков, Р.К. Зәкиев. Казан: Мәгариф, 1998. 655 б.

Биология: Хайваннар: Урта мәктәпнең 7–8 классы өчен дәреслек / Ф.Г. Иштирәкова, Р.Г. Шакирова тәрҗ. Казан: Мәгариф, 1994. 272 б.

Вәлиди Җ. Татар теленең тулы сүзлеге. Казан: Татарстан мәгариф комиссариатының гыйльми үзәге басмасы, 1927. Т. 1. Ч. 1. 352 б.

Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. 69 с.

Галимова О.Н. О родовом компоненте в названиях животных (на материале татарского языка) // Тюркское языкознание XXI века: лексикология и

лексикография: Материалы международной конференции. Казань: ИЯЛИ, 2019. С. 65–67.

Галимова О.Н. Балык атамаларының татарча-русча-латинча аңлатмалы сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2019. 204 б.

Гиганов И. Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку, собранные в Тобольской главной школе учителем татарского языка, Софийского собора священником Иосифом Гигановым и юртовскими муллами свидетельствованные. СПб., 1801. 75 с.

Гиганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском главном народном училище, учителем татарского языка И. Гигановым и муллами юртовскими. СПб.: Имп. АН, 1804. 627 с.

Гринев-Гриневич С. В. Терминоведение: учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2008. 304 с.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 676 с.

Иванов А.В. Метаязык фонетики и метрики: дис. … д-ра филол. наук. Северодвинск, 2004. 632 с.

Износков Н.А. Тарих табигый. 1 кис. Хайванат / тәрҗ. С. Рахманколый. Казан: Сабах, 1908. 158 б.

Кәрим С., Әхмәдеев Г. Зоология (Хайванат). 1–2 бүлекләр. Казан: Татиздат, 1925. 405 б.

Кукляшев С. Словарь к татарской хрестоматии, составленный С. Кукляшевым. Казань: Университетская типография, 1859. 106 с.

Мөкәммәл хайванат атласы. (Басылган шәһәре, нәшрияты, елы билгесез.) 76 б.

Мякшин К.А. К вопросу об изучении терминологических систем в диахронии / Наука и образование. 2016 https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-izuchenii-terminologicheskih-sistem-v-diahronii/viewer (дата обращения: 06.02.2020)

Насыри К. Полный русско-татарский словарь, с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке, как научные термины. Казань: И.Н. Шамсутдинов, 1904. 64 с.

Пілецький В.І. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність: матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 рр. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1997. Т. 9. С. 116–117.

Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге. Казан: Татгосиздат, 1939. 176 б.

Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге / Г. Әхмәтов, М. Гыймадиев. Казан: Татгосиздат, 1950. 210 б.

Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге / төз. А.К. Тимергалин. Казан: Татгосиздат, 1971. 303 б.

Русча-татарча биология терминнары сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 198 б.

Сафина Э.И. Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2018. 184 б.

Смирнов К.С. Хайваннар турында очерклар. Казан: Татгосиздат, 1940. 146 б.

Табигать һәм биология терминнары / ред. М. Корбан. Казан: Татгосиздат, 1935. 123 б.

Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 510 б.

Татар лексикологиясе: өч томда / ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2016. Т. II. 392 б.

Троянский А. Словарь татарского языка и некоторых употребительных в нем речений арабских и персидских, собранный трудами и тщанием учителя татарского языка в Казанской семинарии, священника Александра Троянского: в 2-х т. Казань: Университетская типография, 1833. Т. 1. 629 с.

Троянский А. Словарь татарского языка и некоторых употребительных в нем речений арабских и персидских, собранный трудами и тщанием учителя татарского языка в Казанской семинарии, священника Александра Троянского: в 2-х т. Казань: Университетская типография, 1835. Т. 2. 340 с.

Фасеев Ф.С. Татар телендә терминология нигезләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 200 б.

Хәмиди И. Рәсемле гыйлеме хайванат. Рөшдия мәктәбе өчен дәреслек. 2 басма. 1 кис. Казан, 1910. 124 б.

Ханбикова Ш.С., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. Казан: Хәтер, 1999. 256 б.

Цузмер М. Я. Зоология. 6–7 класслар өчен д-лек / тәрҗ.: Н. Асманов. Казан: Татиздат, 1933. 243 б.

Челеби А. К. Татарско-русские разговоры. С присоединением к ним пословиц, басен, образцов для сложений и спряжений татарских слов. Казань: Типография Н. Коковина, 1848. 151 с.

Шаксель Ю. Терлек һәм аның җир йөзендә таралышы / Р. Бикбулат тәрҗ. Казан: Татгосиздат, 1941. 88 б.

Шалаев В.Ф., Рыков Н.А. Зоология: урта мәктәпнең 7 классы өчен дәреслек / тәрҗ. С.Ш. Фәйзуллина. Казан: Таткнигоиздат, 1957. 288 б.

Ысулы җәгърафия. Казань: Типография Торгового Дома «Бр. Каримовы», 1905. 176 б.

Юсупов Ф. Зоология дәреслеге. Умырткалы хайваннар: 2 нче баскыч мәктәпләр, педтехникумнар һәм рабфаклар өчен дәреслек. Казан: Татиздат, 1930. 366 б.

Галимова Ольга Николаевна,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре